УДК 811.161.2:81'373.613 **Марія Брус (Івано-Франківськ)**

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ НАЗВИ ЖІНОК XI – XV СТОЛІТЬ

У статті проаналізовано загальні назви жінок із рукописних Євангелій XI – XV ст., розглянуто їх як символічні найменування, значення і функціонування яких зумовлено змістом і характером Святого Письма, показано зі своєрідними ознаками і представлено як євангельські назви жінок.

Ключові слова: *назви жінок, євангельські тексти XI – XV ст.*

Лінгвальна категорія жіночності має довготривалу історію становлення й формування на українському ґрунті [див. 1]. Із виникненням власної літературно-писемної мови вона набула виразного й повногранного вияву. І першими писемними джерелами, що сприяли уреальненому відображенню категорії жіночості, стали церковно-релігійні твори – перекладні й оригінальні. Тому важливим завданням у розкритті історії фемінітивів української мови є з'ясування специфіки слів, що завдяки появі церковно-релігійних творів стали першими показниками категорії жіночності на українському мовному ґрунті.

Історія фемінітивів давнього писемного періоду розвитку української мови, або давньоукраїнського, наявна в деяких лінгвістичних дослідженнях [див. 1; 2]. Однак на базі конкретного стилю, і зокрема конфесійного, фемінітиви XI – XV ст. ще не вивчали. Натомість сьогодні відомо чимало історичних розвідок про мовні ознаки церковно-релігійних пам'яток української мови XI – XV ст. [див. 3; 7 та ін.]. Такі праці є науковим підґрунтям для розкриття мовної палітри давніх сакральних творів, на тлі яких визначаються і характерні ознаки назв жінок тієї чи іншої пам'ятки. А особливо актуальними в умовах відродження й оновлення української державності стали дослідження найбільш духовно багатих і цінних конфесійних пам'яток – Євангелій [див. 5; 6; 7].

Вибір хронологічних меж досліджуваного матеріалу зумовлений багатьма чинниками. Початок відліку пов'язаний із виникненням перших писемних творів у Київській Русі і становленням основних рівнів української мови, а кінець відліку – з пізнім відтворенням давніх писемних пам'яток, первинною документацією окремих українських мовних явищ та із завершенням формування української мови як окремої системи. Період XI – XV ст. охопив часи вільного й самостійного розвитку української мови, аж до кінця XV ст. – до позбавлення українських князівських династій влади і втрати української державності.

Євангелія XI – XV ст. – неповторна й неоціненна спадщина української мови, що за вказаний період відображають рукописну творчість пергаментного часу. Унаслідок розвиненого й посиленого книгописання за часів існування власної державності Євангелія зі всіма церковно-релігійними творами і склали найбільшу спадщину писемних пам'яток давньоукраїнської мови. Мистецтво книгописання XI – XV ст. глибоко розкрито в праці Я. Запаска, де описано найбільше саме євангельських пам'яток [див. 4, с. 123–317]. Через малодоступність давніх рукописів для виконання власного дослідження обрано Добрилове Євангеліє 1164 р., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Луцьке Євангеліє XIV ст. і Четью 1489 р., з метою порівняння текстів різних століть. Загальна кількість виявлених номінацій зі значенням жіночності склала до тридцяти слів.

У процесі аналізу фемінітивів особливу привертає те, що вони виступають насамперед як символічні назви, бо презентують жіночі образи із життя і вчення Ісуса Христа. Учасницями життя й діяння Ісуса Христа було небагато жінок, але мовлені чи відзначені у святому писанні вони стали біблійними, а відповідні їхні найменування можна розглядати як "євангельські назви жінок". Так, у тексті Добрилового Євангелія 1164 р. зафіксовано фемінітиви *жєна* "жінка", "дружина", *мт҃и* "мати", "Богородиця", *мт҃рь* "мати", "Богородиця", *сєстра, дъщи, дъщєрь, бц҃#, отроковиц#, вдовиц#, дв҃ц#, дв҃а, раба, рабын", мч҃ниц#, свєкровь, въдова, грѣшниц#, снъха, двєрниц#, нєвѣста, самар#нын", тьща, пр(о)рчца, любодѣиц#, мюроносица, первом(ч)ниц#*. З таких номінацій найбільш уживаними є слова *жєна, мати, матерь, сестра, дъщи, дъщєрь,* рідко трапляються слова *бц҃#, отроковиц#, вдовиц#, дв҃ца, раба, рабын"*, а решта слів є поодинокими. Використання фемінітивів зумовлено актуалізацією того чи іншого жіночого образу.

З погляду походження фемінітиви являють собою спільнослов'янські і старослов'янські назви жінок. Спільнослов'янських найменувань небагато (*жєна, мати, матєрь, сєстра, свєкровь, въдова, снъха, нєвѣста, тьща, подроуга*), порівняно зі старослов'янськими (*отроковиц#, рабын", мч҃ниц#, грѣшниц#, двєрниц#, самар#нын", пр(о)рчца, любодѣиц#, мюроносица, первом(ч)ниц#* тощо), що зумовлено церковнослов'ян-

ською основою писемних пам'яток. Фемінітиви-старослов'янізми майже з незмінним складом відображаються в Євангеліях різних століть, однак виступають рідковживаними словами. Через це є мало помітними у Святому Писанні, уведеними відповідно до змісту для лексичного збагачення й урізноманітнення старослов'янського тексту, наповнення його своєрідними жіночими образами, напр.: нє(д). ґ. *мюроносица(м).* ю́у(г)а ѡ(т) матьѣ (ДЄ, 60); гл҃а же ю́моу жєна *самар#ныни*. како ты июдѩи сыи ѡ(т) мєнє просиши пити воды. жєны *самар#нын".* нє прикасаютьс# июдѩи самар#нѩхъ (ДЄ, 77-78); и какова жєна прикаса ю́ть с# ємь. "ко *грѩшниц#* ю́сть (ДЄ, 268); ю́гда же с҃нъ твои из ѩдъ тво ю́ имѩнь ю́ съ *любодѩиц#ми*. придє и закла ю́моу тєлєць оупитаныи (ДЄ, 379); и соущю пєтроу низоу на дворѩ придє ю́дина *рабыни* старѩишины жьрєчьска (ДЄ, 387); гл҃а же *раба двєрниц#* пєтрови. ю́да и ты о(т) оучєникъ ю́си чл҃вка сєго (ДЄ, 489); Сты" *пєрвом(ч)нц#* фєклы ю́у(г)а ѡ(т) ма(т). пи(с). нє(д). ѕі҃ (ДЄ, 532). З таких старослов'янізмів найбільш уживаним є слово *отроковиц#* "дівчинка або молода особа жіночої статі взагалі": вълѩзъ и ґ҃ла імъ. что плачєтє с# и что плищю ю́тє. *отроковиц#* нѩсть оумєрла но спить. и смь"хоу с" ю́моу. сь ижє изгъна вс#. и по" оц҃# *отроковицѩ* и мт҃рь. ї ижє и с нимь. и вниидє идєже *отроковиц#* лєжашє. ю́мъ за роукоу *отроковицю* и ґ҃ла ю́и. таѳалифакоумъ. ю́же ю́сть сказа ю́мо ю́ *отроковицє* тобѩ гл҃ю оустани. абь ю́ оуста отроковиц# и хожашє. б#шє болѩтъ в҃і (ЛЄ, 93зв).

Фемінітиви-старослов'янізми є однозначними найменуваннями у євангельських текстах, що уособлюють жінок ніби двох різних світів: духовно високого, праведного (*мюроносица*, *мч҃ница, самар#ныни*) і духовно низького, грішного (*двєрниц#*, *любодѩиц#*, *рабын"*). Вони можуть бути скласифіковані і більш конкретно: назви святих осіб жіночої статі (*мч҃нц#, пєрвом(ч)нц#*), назви вірних і відданих Ісусові жінок (*мироносица*, *самар#ныни*), назви зцілених і звільнених жінок (*дѩвица, отроковица*), назви грішних і нерозкаяних жінок (*блоудница, грѩшница*). Варто звернути увагу й на конкретні фемінітиви. Так, слово *бц҃#* використовується для позначення Богородичних свят, тоді як назвами Божої Матері у Святому Письмі виступають слова *мати, матєрь*, напр.: и прѩ(д) праздєнєство *сты" бц҃#* ю́у(г)а рє(ч) ґ҃ь вс# мнѩ (ДЄ, 534), Положєнь ю́ чєстьнаго по"са *сты" бц҃#* (ДЄ, 574). Позначеннями молодої особи жіночої статі є слова *дѩвица* й *отроковица*, з яких перше виступає назвою дівчини взагалі, без додаткової оцінки чи вказівки на вік, напр.: ѡ(т)идѩтє нѩсть бо оумєрла *дв҃ц(#)* но спить (ДЄ, 158); и принєсоша главоу ю́го на блюдѩ. и даша ю́ *дѩвици* и нєсє ю́ мт҃ри сво ю́и (ДЄ, 160); сє *дв҃ц#* приимѩть и родить с҃нъ и нарєкоуть им # ю́моу ємъманоуилъ (ДЄ, 539). А слово *отроковица* "дівчина" набуває і значення "дочка", стосовно батьків і у звертаннях Ісуса, напр.: ї҃съ рєчє ю́и. сєго ради словєсє иди. и изидѩть бѩсъ из дощєрє тво ю́". и шєдъши въ домъ свои обрѩтє *отроковицю* лєжащю на одрѩ (ДЄ, 237-238); пришєдъ жє въ дъмъ. нє да никому жє вънити со собою. токмо пєтроу и"ковоу и ѡаноу. и ѡц҃ю *ѡтроковица* и мт҃и; и ю́мъ ю́ за роукоу възва ґ҃л#. *ѡтроковицє* въстани (ЄЄ, 143). Слова *раба, рабыня* мають значення "служниця", напр.: мєдлить ґ҃нъ мои прити и начн ѩть бити рабы и *рабын"*. "сти жє и пити и оупивати с# (ДЄ, 302), и оузьрѩвъши жє и *раба* нѩка" сѩд#ща при свѩтѩ. и возьрѩвъши на нь рєчє и сь бѩ съ нимь (ДЄ, 400); рідко "слуга господня": и рєчє мр҃ь". сє *раба гн҃#* боуди мнѩ по гл҃оу тво ю́моу (ДЄ, 560).

Спільнослов'янські назви жінок більш актуалізовані у Біблії, ніж церковнослов'янізми. За семантичною структурою вони поділяються на однозначні й багатозначні, з яких перші менш поширені, ніж ті, що набули полісемантичності завдяки широкому застосуванню в євангельських текстах. Отож частина їх є однозначними і переважно маловживаними словами, напр., *дѩва, вьдова, снъха, свєкровь, тьща*: вънидє ї҃с въ домъ симоновъ. *тьща* жє симонова одержима бѩ вєликомь огн ю́мь (ДЄ, 254); "ко приближиша с# къ вратомъ града и сє изношахоу оумєршь с҃нъ ю́диноч#дъ мт҃ри сво ю́и и та бѩ *въдова*. и народъ ѡ(ς) ѵпїδї μν(ξ)ѵї αѩ съ н ю́ю (ДЄ, 267); раздѩл#тъ с#. оц҃ь на сн҃а . и с҃нъ на оц҃#. мт҃и на дъщєрь и дъщи на мт҃рь. *свєкры*

на *снъхоу* свою. и *снъха* на *свекровь* свою (ДЄ, 303), тогда въсташа вс# *двы* оны и оукрасиша свѣтильникы сво" (ДЄ, 448). З однозначних номінацій найбільш поширеним у Євангеліях є слово *сестра,* напр.: и весь ижє оставить домъ свои. или братью или *сестры* или оц҃а . или мт҃рь (ДЄ, 124), люб#шє жє і҃съ марфоу и *сетроу* ю" и лазор# (ДЄ, 421), и сеи бѣ *сестра* имєньмь мр҃ь" (ДЄ, 528).

Решта спільнослов'янських фемінітивів – це багатозначні і широко вживані слова в межах євангельських текстів, напр., *невѣста* "наречена", "невістка": имѣ"и *невѣстоу* женихъ юсть. а дроуги женихъ въсто" и послуша"и юго. и радостью радоу ютьс# за гласъ женихов (ЛЄ, 6зв); придохъ бо раздѣлитъ человѣка на оц҃ # сво юго. и дъщерь на мт҃рь свою . и *невестоу* на свекровь свою (ДЄ, 134). На особливу ж увагу заслуговують слова *дъщи, дъщерь, мати, матерь, жена.* Назви *дъщи, дъщерь* – старослов'янські форми спільнослов'янського слова *дъчи (дъчерь),* якого в євангельських текстах не виявлено. Основне значення слів *дъщи, дъщерь* – "дочка стосовно батьків", що було досить поширене в повчаннях і діяннях Ісуса Христа, напр.: и юже любить с҃на или *дъщерь* паче мене нѣ(с) ми подобенъ (ДЄ, 123); се кн#зь пришедъ клан#ше с# юмоу г҃л ". "ко *дъщи* мо" нынѣ оумре (ДЄ , 157); а вторинне значення – "дочка взагалі", наявне у звертаннях Ісуса Христа до вірянок, християнок та інших жінок, напр.: і҃съ же рече юи. *дъщи* вѣра тво" сп҃се т# иди въ миръ. и боуди сдрава отъ раны тво ю" (ЛЄ, 95зв); рцѣте *дщери* сиωновѣ се ц(с҃)рь твои гр#дєть к тебе кротоко (ЄЄ, 175).

Назва *жена* зафіксована в спільнослов'янській формі та з двома значеннями – "жінка взагалі" і "дружина", з яких перше більш поширене, ніж друге. Як "жінка взагалі" слово *жена* використовується для називання особи жіночої статі і у звертаннях Ісуса Христа до неї та до своєї матері, напр.: приидє *жена* отъ самари". почєртъ воды. и г҃ла юи і҃съ . даи жь ми воду пити … и г҃ла юмоу *жена самар"ныни* (ЛЄ, 21зв-22); г҃ла юмоу *жена.* гй даи же ми сию воду ; отъвѣща юмоу *жена.* и рече юмоу не имамъ моужа и г҃ла юи і҃съ; и г҃ла юмоу *жена.* і҃ вижю "ко пр҃ркъ юси ты; и г҃ла юи і҃съ. *жено* вѣроуи ми. "ко гр#дєть година (ЛЄ, 22зв); и глагола мт҃и іс҃ва к нєму . вина нє имоуть . ї г҃ла юи і҃съ. что юсть мнѣ и тобѣ *жено.* і нє оубо приидє годіна мо" (ЛЄ, 8). Значення "дружина" слово *жена* виражає стосовно чоловіка або сім'ї, напр.: и нє могоущю же юмоу воздати. повелѣ г҃ь юго продати и. и женоу юго и дѣти (ДЄ, 199), прѣстоупиша ко і҃соу фарис ѣи. искоушающє и г҃лщє ащє достоить чл҃вкоу поустити женоу свою по вс#кои винѣ (ЄЄ, 117).

Назви *мати, матерь* мають різне написання в євангельських текстах і виражають значення "мати стосовно дітей", "мати Ісуса Христа", напр.: чьти оц҃# и *мт҃рь* и възлюбиши ближьн#го сво юго акы самъ с# (ДЄ, 206); "ко *мт҃и* тво" и брать" тво" въ нѣ сто"ть видѣти т# хот#ще (ДЄ, 289); сто"хоу при кр(с)тѣ і҃совѣ *мт҃и* юго и сестра мт҃ре юго. мр҃ь" клеопова и мр҃ь " магдалыни (ДЄ, 505); і҃су х҃сово же рж (с)тво сице бѣ оброучєнѣ бо бывъши *мт҃ри* юго мр҃ьи иосифови прѣже даже нє сънидоста с# обрѣте с# имUщи въ чреѣ ω(т) дх҃а ст҃го (ДЄ, 538). Упродовж століть зберігалося скорочене написання цих слів у євангельських текстах – *мт҃и, мт҃рь*, з яких переважала друга форма, напр.: Р(ч҃)є҃ть. люб# ωц҃# и *мт҃рь* паче мене нѣ(с) мене досто юно (ЄЄ, 110). І лише в пам'ятках XIV – XV ст. можна виявити відмінне їх написання, напр.: чьти оц҃а сво юго ї *матѣрь* свою. иже злѣ словеси ть оц҃а и *матѣрь* смертью да оумрєть вы же г҃лєте (ЛЄ, 100зв). Але ще до XV ст. зберігалося скорочене написання таких слів і відображалося навіть у перекладних конфесійних творах, напр., у Четьї 1489 року [див. 6, с. 22-29].

Дослідження фемінітивів на основі Євангелій XI – XV ст. показало, що для таких конфесійних пам'яток характерна невелика кількість іменників-назв жінок (у повних апракосах їх більше, ніж у коротких апракосах). Фемінітиви знайшли втілення в євангельських текстах у зв'язку з необхідністю відобразити жіночі образи, які мали місце в житті й повчанні Ісуса Христа і яких уведено небагато до Святого Письма, тому й набувають певного символічного значення. Відповідно до канонічного тексту Євангелій назви жінок зберігаються майже в незмінному значенні й вигляді у рукописах різних століть.

Фемінітиви давніх Євангелій– це символічні

назви, що надають кожному жіночому образу особливого значення (жіночності – *жєна*, родинності – *мати*, молодості – *отроковица,* святості – *мч҃ница*, грішності – *любодѣица* тощо). Вони мають старослов'янське і спільнослов'янське походження та використовуються в міру актуалізації жіночих образів (найбільш поширені слова *жєна, мати, матєрь, дъщи, дъщєрь*). Поодинокі нові фемінітиви з'являються тільки в перекладних конфесійних творах кінця XV ст., для яких характерним був уже досить багатий і відчутний вплив народнорозмовної мови та інших мов (*баба, дочка, грекиня, заступниця, владичиця*).

Література

1. Брус М. Становлення лінґвальної категорії жіночості / Марія Брус // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – Вип. XI–XII. – С. 39–48.
2. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові XI – XV ст. / Брус М. П. // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2006. – № 2. – С. 28–34.
3. Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови / Дмитро Гринчишин // Записки Наукового товариства імені Шевченка : Праці Філологічної секції. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1995. – Т. 229. – С. 251–276.
4. Запаско Я. П. Опис рукописів // Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів : Світ, 1995. – С. 123–315.
5. Німчук В. В. Євсевієвє Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови / В. В. Німчук // Євсевієвє Євангеліє 1283 року : Наукове видання / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Київський славістичний ун-т, 2001. – С. 3–38.
6. Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / Василь Німчук // Українська мова. – 2014. – № 4 (52). – С. 12–31.
7. Осінчук Ю. В. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року / Юрій Осінчук // Добрилове Євангеліє 1164 року / [відп. ред. В. В. Німчук ; упоряд. Ю. В. Осінчук]. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 11–34.

Джерела

ДЄ Добрилове Євангеліє 1164 року : Транслітерований текст // Добрилове Євангеліє 1164 року / [відп. редактор В. В. Німчук ; упорядник Ю. В. Осінчук]. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 36–575.

ЄЄ Євсевієвє Євангеліє 1283 року : Давньоукраїнський текст // Євсевієвє Євангеліє 1283 року : Наукове видання / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Київський славістичний університет, 2001. – С. 39–319.

ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття : Видання факсимільного типу / [видання Волинської єпархії Української православної церкви]. – К. : ТОВ вид-во "Горобець", 2011. – 526 л.

В статье проанализированы общие названия женщин из рукописных Евангелий XI – XV вв., рассмотрены как символические названия, значение и функционирование которых обусловлено содержанием и характером Святого Писания, показаны со специфическими особенностями и представлены как евангельские названия женщин.

Ключевые слова: *названия женщин, евангельские тексты XI – XV вв.*

The article analyzes the common names of women from XI-XV centuries manuscript of the Gospels. It was considered as a symbolic name, meaning and functioning of which is due to the content and nature of the Holy Scriptures. They are shown with original features and introduced as evangelical names of women.

Key words: *names of women, gospel texts of XI-XV centuries.*